

O COMPONENTĂ A STILURILOR DE VIAȚĂ. ORIENTĂRI ÎN VIAȚA SOCIALĂ

MARCEL DORU

Based on a field research unfolded in October 1991, the paper approaches the ways through which the individual tries to reorganize his life within a fundamental changed society. Using the factorial and the statistical interpretations, the author spotlights two distinct categories of people: people who believe in their own possibilities of facing the new social reality and people who cannot surpass the difficulties of their existence in a hostile world.

O cercetare mai amplă privind stilurile de viață*, efectuată de Institutul de Cercetare a Calității Vieții și-a propus, printre alte obiective, o analiză a tendințelor indivizilor de a se implica sau nu în viața socială, avînd în vedere modul diferit de percepție a schimbărilor intervenite și de apreciere a locului și șanselor individului în noul context social. Reținerea sau chiar reculul din fața realității actuale sau, dimpotrivă, abordarea dinamică și curajoasă a obstacolelor inerente situației prezente sînt considerate ca elemente importante ale prefigurării noilor stiluri de viață.

Ideea de a cerceta modul în care individul percepe societatea și implicat a felului în care se situează pe sine într-o lume care s-a schimbat fundamental în ultimii doi ani ne-a fost sugerată intuitiv de experiența nemijlocită trăită de fiecare dintre noi, de observația directă a evenimentelor ce s-au succedat cu repeziune, începînd cu decembrie 1989. Recursul la acest moment de referință nu ține nici de intenția de a releva spectaculosul și nici de optica încărcată de afectivitate prin care prea adesea este privită realitatea trăită, ci devine o necesitate a cercetătorului care, conștient fiind de transformările produse de Revoluție, încearcă să surprindă unele fațete sau elemente dintr-un domeniu sau altul al societății românești actuale. Abordarea acestei realități fluide, pe cît este de atrăgătoare, pe atît este de dificilă. Pentru că momentul decembrie 1989, prin caracterul său excepțional, surprinzător, tulburător, demolator a bulversat profund întreaga societate românească, toate structurile, instituțiile și mecanismele sale, dar, mai ales, credințele, mentalitățile și comportamentele oamenilor.

Procesele economice și politice, convulsiile și ciocnirile dintre forțe opuse, unele dintre ele cu consecințe dramatice, multiplicarea organiza-

* Cercetarea *Moduri și stiluri de viață* a cuprins un număr de 623 de persoane din București, Cluj, Iași și Tîrgu Mureș. Culegerea datelor s-a făcut în octombrie 1991. Prelucrarea statistică a datelor a fost efectuată de Mara Galat, de la Oficiul de calcul al Institutului.

țiilor și asociațiilor, pluralismul ideilor, răsturnărilor de valori, toate acestea au scos oamenii din făgașul lor obișnuit, au transformat cu repeziciune cursul vieții, au modificat imaginea trecutului și perspectiva viitorului, într-un prezent care eu greu poate fi cuprins în niște tipare ce se sparg și se remodelează în permanență.

O minimă rigoare a cercetării impune alegerea cu modestie a obiectivelor propuse. În cele ce urmează se vor analiza modalitățile în care indivizii își proiectează propriile lor strategii, pe baza convingerilor și opiniilor lor despre relațiile sociale.

1. Perspectiva teoretică a problemei

Orice stil de viață este urmarea a doi factori principali. Pe de o parte, sistemul de valori, norme, credințe care stau la baza personalității indivizilor determinând și orientând unele modele de comportament. Pe de altă parte, există valori, norme, reglementări și legiferări în plan social îngredind manifestările indivizilor sau grupurilor. Relația dintre acești doi factori, în contextul unor condiții materiale date, generează stiluri de viață diferite. În diversele roluri pe care le are de îndeplinit, individul vine cu credințele și mentalitățile sale, cu reflexele și modelele sale comportamentale. Societatea, la rândul ei, prescrie pentru fiecare rol reguli și norme, conduite și valori. Din această confruntare rezultă situații diferite care la limită se prezintă în felul următor: la un pol există o coincidență totală între valorile intrinseci rolului, așa cum s-au sedimentat ele prin experiențe repetate și propriul sistem de valori al individului care joacă rolul respectiv; la celălalt pol se află o discrepanță totală, o ruptură ireconciliabilă între cele două seturi de valori și norme — sociale și individuale. Fiind cazuri limită, rar întâlnite în societate, deci atipice, nu fac obiectul analizei. Dar între aceste extreme, există o gamă variată de situații determinate atât de individ, care are o capacitate mai mare sau mai mică de a-și ajusta și regândi propriul sistem de valori și propriile comportamente, cât și de societate care poate oferi suficiente alternative indivizilor fie datorită permisivității unor norme și valori, fie unor cauze structurale, ca de exemplu lipsa unor forme adevrate de control social.

Deci spațiul de libertate în care se pot manifesta stilurile de viață este o resultantă atât a organizării sociale¹ cât și a capacității individuale de a răspunde nuanțat în fața unor situații date. „Principiul organizator intern”² care generează efectiv un stil de viață este produsul atât al trăsăturilor de personalitate, cât și al condițiilor sociale în care trăiește individul.

Ceea ce constituie elementul specific în cercetarea de față pornește de la faptul că valorile, normele și credințele încorporate în personalitatea indivizilor sînt rezultanta unui proces de socializare care, pentru cea mai mare parte a populației, s-a desfășurat aproape în exclusivitate sub un

¹ E. Durkheim, *De la division du travail social* oferă un model exemplar al relației dintre formele de organizare socială și marja de autonomie a individului. Într-o organizare socială bazată pe solidaritate mecanică, specifică societăților primitive, „conștiința colectivă” ține individul sub control aproape absolut. Dimpotrivă, societățile moderne, unde predomină solidaritatea organică, cresc și posibilitățile individului de a gândi și acționa în mod autonom.

² Cătălin Zamfir, *Stil de viață și mod de viață* în C. Zamfir și I. Rebedeu, *Stiluri de viață Dinamica lor în societatea contemporană*, București, Editura Academiei, 1989, p. 35.

regim totalitar ce și-a impus cu autoritate și intransigență un set de norme și modele de comportament, nelăsând decît foarte puține spații libere pentru manifestări stilistice în viața indivizilor. Pe de altă parte însă, aceiași oameni se mișcă acum într-o societate care abia își caută noile structuri și noile instituții. În aceste condiții indivizii încearcă să se acomodeze cu noile reguli, în timp ce societatea nu are încă un set de norme și valori stabile care să fie oferite în mod credibil și deci cu autoritate membrilor săi.

Deci problema noilor stiluri de viață este axată pe modul în care oamenii încearcă să-și reorganizeze viața într-o lume care s-a schimbat brusc. Dificultatea majoră a restructurării strategiilor individuale sau de grup provine din dispariția unei părți însemnate a normelor și comportamentelor obligatorii care înainte ofereau o anumită „comoditate” vieții, întrucît erau gata confecționate.

Pentru o mai bună înțelegere a noilor condiții în care se află individul, facem apel la un model clasic al structurii obiceiurilor și modelelor comportamentale oferit de Ralph Linton¹. Pornind de la acest model, putem spune că după Revoluție o foarte mare parte a nucleului ce conține norme și modele obligatorii au trecut brusc în zona fluidă a opțiunilor. În plus, o multitudine de alte norme și comportamente noi vine să îngroașe în mod exagerat zona fluidă. Schematic, acest model s-ar putea reprezenta în felul următor :

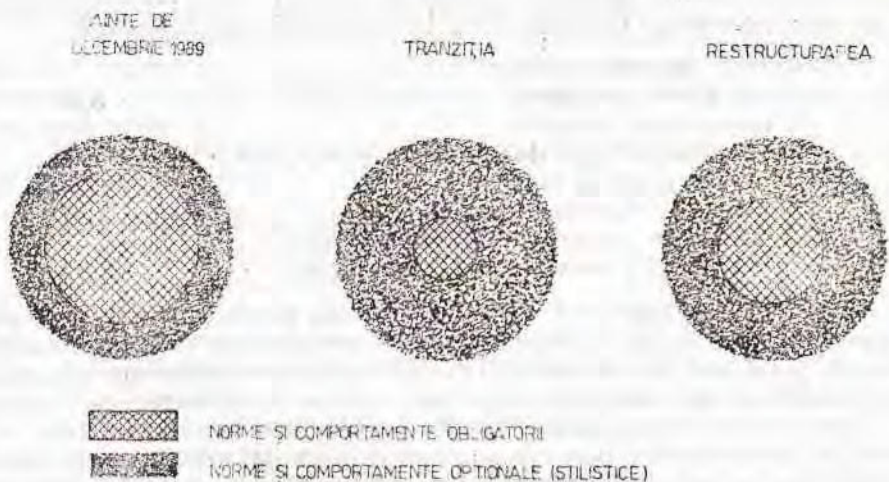

Fig. 1. Model intuitiv al tranziției

¹ Ralph Linton, *The study of men* consideră că orice cultură este compusă dintr-un nucleu de modele unanim acceptate și practicate de întreaga comunitate și o zonă fluidă care înconjoară nucleul, neintegrată, în continuă mișcare, constituită din opțiuni. Între cele două straturi există un proces constant de schimburi: unele modele din nucleu devin opționale, intrînd deci în zona fluidă, iar unele opțiuni se transformă în modele obligatorii găsindu-și locul în structura integrată a nucleului.

Așadar, înainte de decembrie 1989, cele mai multe modele care alcătuiau viața noastră erau strict determinate. Toți erau incolonați într-o mișcare decisă de forțe din afara noastră iar spiritul gregar conferea vieții monotonie și adăpost de orice surpriză. Zona fluidă era extrem de limitată. După decembrie 1989, printr-o puternică mișcare centrifugă cele mai multe din reflexele, comportamentele, atitudinile considerate tabu au intrat în zona fluidă, continuând să existe numai în virtutea unei inerții și coexistind cu noile modele și valori ce și-au făcut apariția. Este de presupus că, în timp, printr-o mișcare centripetă, multe din valorile și normele care acum stabilesc zona fluidă a opțiunilor vor intra în nucleu, conferind o structură coerentă întregului sistem.

2. Rezultatele cercetării

Schimbarea produsă în ierarhia normelor și valorilor, așa cum este sugerată de modelul prezentat mai sus, fenomen însoțit și de o modificare drastică a condițiilor de viață, pune pe individ în situația de a-și alege comportamentele în funcție de noua realitate în formare. Unii se vor manifesta activ, dinamic, alții vor încerca să se protejeze printr-o tentativă de izolare într-un mediu intim, familial. Pentru a surprinde aceste poziții diferite ale subiecților, s-a pus următoarea întrebare: „Spre care din situațiile de mai jos se îndreaptă opțiunile dumneavoastră?” Răspunsurile s-au eșalonat de-a lungul unei scale cu cinci trepte, între poziții diametral opuse. Primei părți a fiecărui răspuns i s-a atribuit cifra 1, iar celui opus cifra 5. Mai jos sînt prezentate răspunsurile polare și mediile înregistrate:

1. Să stau mai mult singur
sau să ies în societate	3,41
2. Să duc o viață liniștită
sau să duc o viață dinamică	2,59
3. Să nu fac eforturi mari sau
să am de învins obstacole	2,97
4. Să urmăresc evenimentele ca spectator
sau să particip nemijlocit la evenimente	3,08

Ținînd cont de faptul că cifra 3 reprezintă punctul neutru pe scală, de cumpănă între două atitudini opuse, se constată că tendința generală este îndreptată mai degrabă către o viață liniștită decît către una dinamică și, de asemenea, deși mai puțin accentuat, către o minimizare a eforturilor.

Spre partea opusă a scalei se află participarea nemijlocită la evenimente (cu toate că atitudinea opusă, aceea de a urmări evenimentele numai ca spectator, nu este de neglijat) și, mai ales, dorința de a ieși în societate.

De remarcat simetria perfectă a răspunsurilor; la primele două variabile ele sînt plasate la distanță egală (0,41) de o parte și de alta a punctului neutru 3. Deci prezența în viața socială nu este respinsă, dar această atitudine este condiționată de o viață liniștită.

Corelațiile cu unele variabile independente ne permit să depășim cadrul prea general al analizei de mai sus.

Prima variabilă (a ieși sau nu în societate) este corelată semnificativ cu vîrsta. Valoarea coeficientului Pearson ($-0,14$) indică faptul că pe

măsură ce se înaintează în vîrstă tendința de a fi prezent în societate se diminuează. De asemenea, corelația cu sexul ($-0,1$) pune în evidență disponibilitatea mai mare a bărbaților de a ieși în societate, comparativ cu femeile.

A doua variabilă (viață liniștită sau viață dinamică) corelează semnificativ cu ocupația*. Coeficientul de corelație ($0,27$)** relevă dorința mai accentuată a muncitorilor de a duce o viață liniștită. Dimpotrivă, intelectualii optează mai mult pentru un stil de viață mai dinamic.

Variabila a treia (a nu face eforturi sau a învinge obstacole) este corelată semnificativ cu ocupația ($0,26$) și cu sexul ($-0,1$). Așadar, intelectualii și bărbații preferă o existență mai agitată dar răsplătită cu satisfacția învingerii obstacolelor pe cînd muncitorii și femeile optează pentru reducerea pe cît posibil a eforturilor în viață, poate și pentru faptul că aceste categorii sînt de fapt mai expuse la eforturi mari.

Ultima variabilă (a fi spectator la evenimente sau a participa nemijlocit) este influențată semnificativ de ocupație ($0,19$). Stilul „pasiv” este caracteristic mai mult muncitorilor, intelectualii fiind mai degrabă atrași către stilul „participativ”. Același lucru este valabil și pentru corelația cu variabila sex ($-0,12$), ceea ce revine a spune că bărbații sînt mai participativi, pe cînd femeile se situează mai mult în partea opusă a scalei.

Această implicare mai mult sau mai puțin în societate, atitudinea față de dificultățile și dinamismul vieții, privite ca un indicator al modului în care fiecare își concepe existența în condițiile realităților oferite de societatea noastră actuală, nu pot să nu fie influențate de optica prin care oamenii privesc evenimentele și tendințele din țară.

O serie de afirmații care ofereau posibilități de răspuns pe o scală de cinci trepte, de la total acord (1) la total dezacord (5) au încercat să surprindă orientările diferite relativ la valorile pe care trebuie să se sprijine societatea.

În dreptul fiecărui indicator este trecută *media* răspunsurilor la nivelul întregului eșantion.

1. Trebuie să te porți la fel ca cei din jurul tău	2,61
2. Copiii trebuie obișnuți să gîndească la fel ca părinții	3,90
3. Societatea nu poate merge înainte decît dacă se sprijină pe tradițiile poporului	2,47
4. Cel mai important lucru pentru societate este disciplina	1,82
5. Trebuie ținut pasul cu tot ce este nou	1,74
6. Fără o preocupare permanentă pentru schimbare, societatea nu poate progresa	1,68

În afară de variabila 2 unde, ca tendință generală, dezaprobarea este evidentă, la celelalte se înregistrează valori ale mediilor care plasează răspunsurile în registrul acordului, în special la ultimele două variabile.

* Eșantionul a cuprins două categorii ocupaționale: muncitori și intelectuali.

** Nivelul semnificației: $p = 0,01$.

Pentru a putea surprinde o eventuală relație între aceste variabile și modelele generale de comportament analizate anterior s-a procedat la un calcul al matricei de corelații între variabilele 1—6. În urma calculului făcute s-au desprins două perechi de variabile, cu valorile cele mai ridicate ale coeficientului Pearson: 1 cu 3 și 5 cu 6. Ținând cont și de faptul că cele două variabile din prima pereche se află în categorii semantice apreciate, ele vor fi tratate împreună sub conceptul de „tradiționalitate”. Din aceleași considerente, a doua pereche de variabile o vom numi „schimbare”.

Devine astfel posibilă corelația dintre apartenența la valorile tradiționale sau, dimpotrivă, ale schimbării, noutății, pe de o parte, și stilurile de viață prefigurate de opțiunea pentru un anumit model comportamental.

S-au constatat numai două corelații semnificative. Prima este între schimbare și alternativa „a nu face eforturi mari sau dorința de a învinge obstacole”: ($-0,11$). Deci cei ce sînt atașați schimbărilor în societate, preferă o viață în care trebuie învinse obstacolele ce apar în cale. Și, dimpotrivă, cei ce nu sînt de acord cu schimbarea, optează pentru o viață în care să nu fie nevoiți să facă eforturi mari. Teama de schimbare este corelată cu un stil de viață bazat pe tihnă, pe minim efort. Iar la celălalt pol se află stilul de viață luptător care vrea să trăiască într-o lume deschisă schimbărilor.

A doua corelație cu coeficient semnificativ ($0,18$) este între tradiționalitate și variabila exprimată prin polaritatea „viață liniștită” — „viață dinamică”. Rezultatul înregistrat urmează aceeași tendință ca cel precedent. La o viață dinamică, elementul „tradiție” din societate își pierde interesul. Iar acordul cu valorile tradiționale ale societății aparține în special persoanelor care optează pentru un stil de viață liniștit.

Distribuția după o curbă normală a datelor analizate pînă aici este tulburată de faptul că între „tradiționalitate” și „schimbare” apare de asemenea o corelație pozitivă: ($0,12$). Altfel spus, oamenii sînt de acord totodată cu schimbarea și cu tradiția. La o analiză superficială ne-am fi așteptat ca accentul pe tradiție să fie corelat cu o negare a dorinței de schimbare, și invers. De fapt, se constată că populația este atrasă de schimbare, dar în același timp se cantonează în tradiție, am putea spune că într-un refugiu. Prezența ambelor componente ale direcției posibile de urmat este o reflectare a stării de spirit actuale, specifice perioadei de tranziție, cînd dorința de schimbare coexistă cu refugiul în modelele de comportament îndelung experimentate.

Dar dincolo de [valorile „tradiționalitate — schimbare”] considerate de mare importanță datorită faptului că toate evaluările situației economice, politice, sociale sau culturale se sprijină direct sau indirect pe ele, rămîn aspectele legate strict de locul individului în această societate, de șansele sale și de posibilitățile sale. Cea mai simplă ipoteză care se poate emite este aceea că modelele comportamentale analizate anterior sînt influențate de opiniile privind modul în care este plasat individul în contextul social actual.

Mai jos este prezentată o listă de opinii :

1. Dacă nu ai prieteni influenți nu poți reuși în viață
2. În viață trebuie să ai încredere în oameni
3. Dacă ești corect și cinstit nu poți reuși în viață
4. Cel mai important lucru este să salvezi aparențele
5. În cele din urmă, cei merituosi și capabili reușesc în viață
6. Pentru a reuși în viață, proverbul „Scopul scuză mijloacele” se potrivește cel mai bine
7. Nu poți avea încredere nici în prieteni
8. Trebuie să te folosești de orice persoană chiar atunci când nu îți place să ai de a face cu ea
9. De regulă, ceilalți se bucură de necazul tău
10. Trebuie să te bazezi pe forțe proprii
11. Când vrei să obții ceva în viață, nu trebuie să-ți mărturisești de la început intențiile
12. Dacă îți merge bine, asta îți atrage antipatii
13. Fiecare se gândește numai la interesele lui
14. Sînt o mulțime de oameni în jur gata să-ți facă rău

Aceste variabile au fost supuse unei analize factoriale care a pus în evidență patru factori latenți. Extracția factorilor s-a făcut după metoda componentelor principale, iar rotația matricii finale după metoda VARI-MAX. Cei patru factori au fost numiți în felul următor : „percepția unei lumi ostile individului” (1), „în viață trebuie să folosești orice mijloace” (2), „în viață calitățile individuale nu sînt suficiente” (3) și „este insuficient să te bazezi numai pe forțele proprii” (4). Din acești patru factori, primul este, statistic vorbind, cel mai important.

Factorul 1 : „Percepția unei lumi ostile individului”. În urma analizei de varianță s-a constatat că 33% din variația acestui factor este explicată de cinci variabile, așa cum rezultă din descrierea de mai jos.

Prima variabilă explicativă : „Lumea este împărțită în două categorii de oameni : puternici și slabi, cu un coeficient standardizat de regresie β de + 0,12. Cu alte cuvinte, cei care neagă această împărțire a lumii nu sînt de acord nici cu ideea că lumea este ostilă individului.

A doua variabilă explicativă : „stabilitatea locului de muncă” ($\beta = - 0,07$). Deci cei care sînt foarte îngrijorați în legătură cu locul de muncă percep în mod acut ostilitatea lumii înconjurătoare.

A treia variabilă explicativă : sexul ($\beta = - 0,13$), pune în evidență faptul că femeile recepționează mai intens existența ostilității în lume.

Următoarea variabilă explicativă este factorul 3 : „în viață calitățile individuale nu sînt suficiente” ($\beta = - 0,12$), ceea ce înseamnă că persoanele care sînt de acord cu afirmația de mai sus nu acceptă faptul că omul ar trăi într-o lume ostilă. Acest rezultat este interesant întrucît pune în evidență o mentalitate destul de răspîndită. Din moment ce reușita în viață nu se bazează numai pe calitățile individuale, este necesar să cauți alte suporturi în mediul înconjurător (relații, de exemplu). Or, dacă lumea ar fi ostilă, astfel de suporturi nu ar fi posibil de găsit.

Ultima variabilă explicativă este factorul 2 ; „în viață trebuie să folosești orice mijloace” ($\beta = + 0,42$). Rezultă că cei care nu au scrupule în alegerea mijloacelor pentru a reuși în viață sînt în același timp conștienți de faptul că individul se află într-o lume ostilă.

Factorul 2 : „În viață trebuie să folosești orice mijloace”. 59% din variația acestui factor este explicată de următoarele variabile.

Prima variabilă : „să nu fi nevoit să faci eforturi mari, să ai de învins obstacole”. Coeficientul standardizat de regresie $\beta = + 0,08$ arată că cu cât oamenii sînt înclinați spre a învinge obstacolele care le stau în cale, cu atît crește dezaprobarea pentru factorul 2. Învingerea obstacolelor nu presupune deci utilizarea oricărui mijloace, ceea ce este un fapt remarcabil.

A doua variabilă : „lumea este împărțită în două categorii de oameni : puternici și slabi” ($\beta = 0,14$). A nu fi de acord cu ideea că în lume guvernează legea junglei presupune în același timp negarea tendințelor de a folosi orice mijloc pentru a reuși în viață.

Următoarele două variabile sînt vîrsta ($\beta = + 0,07$) și ocupația ($\beta = + 0,17$). Pe măsură ce înaintezi în vîrstă, începi să dezaprobi principiul că în viață sînt permise orice mijloace. Aceași dezaprobare se constată și la intelectuali.

Următoarele două variabile explicative sînt alți factorii latenți : factorul 1 ($\beta = + 0,24$) și factorul 3 ($\beta = + 0,41$). Aceasta revine la a spune că a nu percepe lumea ca fiind ostilă față de individ conduce la respingerea afirmației că în viață trebuie să folosești orice mijloace. Aceași respingere vine și din partea celor care afirmă că în viață calitățile individuale sînt suficiente.

Factorul 3 : „În viață calitățile individuale nu sînt suficiente”. Acest factor este explicat 51% de către variabilele de mai jos.

Prima variabilă : „stabilitatea locului de muncă” ($\beta = - 0,10$). Din valoarea negativă a coeficientului β rezultă că la un grad înalt de îngrijorare privind posibilitatea de a pierde locul de muncă, se consideră că în viață calitățile individuale nu sînt suficiente.

A doua variabilă : „copiii trebuie obișnuiți să gîndească la fel ca părinții” ($\beta = - 0,12$). Cei care nu sînt de acord cu acest mod de a educa copiii sînt de acord că în viață calitățile individuale nu sînt suficiente. Altfel spus, în condițiile în care în viață, în afară de calitățile individuale mai trebuie și altceva, ar fi greșit ca părinții să-și educe copiii după vechile tipare.

Vîrsta ($\beta = - 0,12$) și ocupația ($\beta = - 0,12$) au și de data aceasta o contribuție la explicarea factorului latent. Mai exact, odată cu înaintarea în vîrstă constăți cu mai multă claritate că numai calitățile individuale nu sînt suficiente. Intelectualii sînt și ei de aceeași părere.

Factorii 4 ($\beta = + 0,35$) și 2 ($\beta = + 0,57$) au o pondere importantă în explicarea factorului analizat, după cum se constată din valoarea ridicată a coeficientului standardizat de regresie. Prima valoare stabilește o corespondență, de altfel foarte firească, între ideea că trebuie să te bazezi pe forțele proprii și cea care afirmă că în viață calitățile individuale sînt suficiente. A doua valoare leagă foarte strîns faptul că nu este permisă folosirea în viață a oricărui mijloace, de aprecierea calităților individuale ca fiind suficiente pentru a reuși în viață.

Factorul 4 : „Este insuficient să te bazezi numai pe forțele proprii”, este destul de slab explicat (30%) de variabilele de mai jos.

Tradiționalismul ($\beta = - 0,07$) este negat de cei care sînt de acord că nu este suficient să te bazezi pe forțe proprii.

Factorul 3 ($\beta = + 0,47$) este negat de cei care neagă și factorul 4, adică afirmația că în viață calitățile individuale sînt suficiente explică încrederea în forțele proprii.

Vîrsta, cu un coeficient standardizat de regresie β de + 0,19 contribuie la explicarea factorului 4 prin faptul că persoanele mai în vîrstă ajung la concluzia că în viață te poți baza numai pe forțele proprii.

SURSE ALE ATITUDINILOR POLITICE ÎN ROMÂNIA POSTREVOLUȚIONARĂ

3. Concluzii

Bulversarea sistemului de valori și mai ales a normelor și comportamentelor care confereau existenței o anumită siguranță, au creat o stare confuză manifestată prin faptul că oamenii doresc în același timp schimbarea dar și refugiul în niște valori care chiar dacă nu ofereau un paradis erau cel puțin cunoscute. De aici, și modalități diferite de a se implica în viața socială. Participarea activă, dinamică este mai caracteristică intelectualilor, muncitorii adoptînd mai degrabă un stil centrat pe pasivitate.

Credințele pentru valorile care trebuie să domine în societate sînt strîns legate de modul în care individul își concepe propria sa viață. Cei ce adoptă un stil de viață dinamic, fără teamă de obstacolele întîlnite în viață, sînt mai mult atașați de valorile schimbării și totodată își pierd interesul pentru valorile tradiționale.

Creșterea disproporționată a zonei de libertate (opționale) și, complementar, o reducere la minimum a modelelor de comportament obligatoriu, care asigurau relații stabile între oameni, au determinat, așa cum cercetarea a relevat cu claritate percepția unei lumi ostile. Acest factor latent foarte puternic din punct de vedere statistic este, evident, mai accentuat la unele categorii ale populației și mai puțin la altele. Este suficient să amintim în acest sens corelația pozitivă dintre teama de a nu pierde locul de muncă și ostilitatea din jur resimțită de indivizii respectivi.

Totodată, impresia de ostilitate rezultă și din modul în care este concepută lumea, ca fiind guvernată după legea junglei („există două categorii de oameni: puternici și slabi”).

Este necesar de asemenea să fie relevat rolul important al vîrstei ca variabilă ce influențează atât comportamentul în societate cît și modul de apreciere a realității înconjurătoare. Dorința de a fi prezent în societate este o trăsătură a stilului de viață al persoanelor tinere. Odată cu înaintarea în vîrstă se constată o tendință de izolare, de retragere din față realității. Tinerii sînt mai dispuși să folosească orice mijloace pentru a reuși în viață, concepție pe care persoanele mai în vîrstă nu o mai acceptă cu aceeași tărie. Vîrstnicii au devenit, de asemenea, mai „înțelepți”, realizînd că numai calitățile individuale nu sînt suficiente în viață.

În încheiere, se poate afirma, pe baza rezultatelor obținute, că perioada de tranziție a reliefat două categorii distincte de oameni. Pe de o parte, cei încrezători în forțele proprii care nu se tem de realitățile sociale prezente. Pe de altă parte, sînt persoanele care recepționează din plin duritatea existenței, simțindu-se înconjurați de ostilitate și fiind gata să folosească orice mijloace pentru a supraviețui.